

Luokkataistelua hautausmaalla

TAUNO SAARELA

Vaikka kansalaissodan aseelliset taistelut lakkasivat toukokuussa 1918, sodan rintamat leimasivat suomalaista yhteiskuntaa 1920- ja 1930-luvuilla. Selvimmin sodan muistot näkyivät erilaisissa yhteiskuntapoliittisissa ratkaisuisissa mutta tulivat esiin myös voittajan käskynä ja kieltoina sekä häviäjän pyrkimyksissä uhmata tai kiertää niitä. Määräykset ja niiden torjuminen ulottuivat myös hyvin eriskummallisiin paikkoihin – esimerkiksi hautausmaalle.

Mullattavat haudat

Lukuisat työläisperheet menettivät kansalaissodassa jonkun sukulaisensa. Vangituista ja vainotuista, orvoista ja kodittomista huolehtiminen oli työväestön ja sen elpyvien organisaatioiden ensimmäisiä tehtäviä, mutta kuolleitakaan ei unohdettu. He elivät muun muassa kaatuneiden ja teloitettujen muistoksi sepitetyissä lauluissa ja muistojulkaisuissa.

Kirkkomailla ja niiden ulkopuolella teloitettujen hautojen paikantaminen ja kunnostaminen käynnistyi jo kesällä 1918. Vauhtia tähän toimintaan pani senaatin kirkollis- ja opetustoimituskunnan

VTK Tauno Saarela kirjoittaa Suomen vasemmistolaisen työväenliikkeen historiaa vuosilta 1918–1939.

elokuussa antama määräys, joka kumosi suojeluskuntien aikaisemman kiellon haudata ammuttuja punaisia hautausmaihin. Kirkollis- ja opetustoimituskunta piti sitä pikemminkin suotavana. Samalla kirkolliset viranomaiset määrättiin eristämään hautausmaiden ulkopuolelle jäävät hautapaikat puuaidalla.¹

Monin paikoin haudoissa oli niin paljon paikkakunnan työläisiä, että hautojen kunnostaminen ja hoitaminen siirtyi vähitellen varsin luonnollisesti työväenjärjestöjen tehtäväksi. Nuoriso-osastot olivat usein aloitteentekijöinä, kun kunnallisjärjestöt, seudun ammattiosastot tai kaikki työväenjärjestöt yhdessä perustivat erityisen hautojen huoltokomitean.²

Huoltokomiteat keräsivät aluksi varoja hautojen jokakeväiseen kunnostamiseen ja koristamiseen sekä huolehtivat käytännössä mullan hankinnasta, levittämisestä ja kukkien istuttamisesta. Paikoin ne yrittivät myös saada kunnallisvaltuustoilta rahaa hautojen hoitamista varten.³ Yleensä porvarilliset ryhmät vastustivat jyrkästi tällaisia anomuksia. Myönteisten päätösten syntyessä ne olivat jopa valmiit valittamaan ratkaisusta maaherralle. Näin kävi esimerkiksi Kuopiossa, jossa kaupunginvaltuusto myönsi syyskuussa 1919 sosiaalidemokraattiselle nuoriso-osastolle 5 000 markkaa sorakuoppiin haudattujen punaisten hautojen kunnostamiseen. Samoin kävi Tampereella, jossa vasemmostoenemmistöinen kaupunginvaltuusto päätti vuonna 1922 siirtää hautojen huoltamisen kaupungille. Molemmissa tapauksissa maaherra kumosi ratkaisun viitaten riittämättömään määräänemistöön.⁴

Ilmestyvät ja katoavat patsaat

Työväenliikkeessä ei suinkaan haluttu tyytyä vain mullattuihin ja kukitettuihin hautakumpuihin. Jo kesällä 1919 pidetyssä sosialidemokraattisen nuorisoliiton liittokokouksessa Käkisalmen osasto ehdotti muistomerkkien pystyttämistä kaikille punaisille uhreille.⁵ Sama ajatus eli lähes kaikkialla työläisten mielissä. Innokkaimmin hautakiviä ilmeisesti puuhattiin niillä paikkakunnilla, joilla punaisten tappiot olivat olleet suuret.

Toiveen toteuttaminen ei kuitenkaan ollut yksinkertaista, sillä

yleensä joko kirkolliset tai maalliset viranomaiset tyrmäsivät ajatuksen jo alkuunsa. Myös kunnallisvaltuustoille esitetyt raha-anomukset hautamuistomerkeistä torjuttiin. Siksi niitä tehtiinkin ajoittain vain mielenosoittamisen vuoksi. Esimerkiksi Helsingissä sosiaalinen kunnallisjärjestö päätti vuonna 1921 anoa miljoonan markan määrärahaa Mäntymäelle pystytettävää muistomerkkiä varten.⁶

Saannalliset mielenosoitukset eivät kuitenkaan riittäneet kaikille. Turussa ryhdyttiin tositoimiin. Huhtikuun lopussa 1921 kaupungin työväestö saikin ilakoida muistopatsaan ilmaantumisesta Turun hautausmaan punaisten haudalle. Asian teki iloitsemisen arvoiseksi se, että monen tonnin painoinen ja kolmatta metriä korkea, punaisesta graniitista hakattu patsas ilmaantui haudalle eräänä huhtikuuisena yönä, vaikka hautausmaata ympäröi korkea kiviaita ja rautaportti oli lukittu. Kukaan ei liioin tiennyt tapahtuneesta mitään. Turun Sanomat epäilikin, että patsas oli pudotettu lentokoneesta. Muistomerkki jäi paikalleen, vaikka viranomaiset eivät olleetkaan innostuneita sen pystyttämisestä. Vain patsaaseen kiinnitettäväksi suunniteltut laatat ja punainen viiri takavarikoitiin, kiinnittäjä pidätettiin ja hänelle määrättiin myöhemmin sakkoja.⁷

Muistomerkkien pystyttäjät eivät menestyneet muualla yhtä hyvin. Varkaudessa maaherra määräsi huhtikuussa 1922 paikallisen poliisin keskeyttämään pystytystyöt, koska patsaaseen ei ollut pyydetty lupaa. Hänen mielestään myös hautakiveen suunniteltu lause ”Annoitte parhaanne eestä aatteenne” oli kiihottava. Kiistely maaherran kanssa oli vielä kesken, kun pariton patsas yhtenä yönä hävisi haudalta. Katoaminen ei kuitenkaan ollut samanlainen ihme kuin Turussa koettu, sillä lumisessa maastossa jälkiä pystyttiin seuraamaan Komminselälle kohtaan, jossa tiedettiin olevan runsaasti vettä ja liejupohja. Lisäksi Ahlström-yhtiön hevosten oli aamulla nähty olleen väsyneitä ja märkiä.⁸

Hitaaksi syytetyt hämäläiset syttyivät seuraavana keväänä yhtä nopeasti kuin savolaiset, kun punaisten haudoille ryhdyttiin puuhaamaan hautakiviä. Hämeenlinnassa kirkolliset viranomaiset vaativat maaherraa toimiin toukokuussa 1923 pystytetyn patsaan poistamiseksi. Poliisit kävivätkin yöllä kaatamassa kolmiosaisen hautakiven

ja jättivät sen hajalleen haudalle. Kiven pystyttäjät siirsivät osat toiselle haudalle, mikä ei tyydyttänyt poliisia eikä kirkkoneuvostoa, jotka vaativat patsaan poistamista kokonaan hautausmaalta. Tätä ei kuitenkaan ehditty tehdä, ennen kuin muistomerkki yön pimeinä tunteina räjäytettiin kappaleiksi. Samoihin aikoihin patsaita rikottiin tai varastettiin myös Riihimäellä ja Vanajalla.⁹

Useimmiten hautakivi ei päässyt kirkkomaalle asti, vaan pysähtyi asiaa käsittelevien viranomaisten vastustukseen. Näin kävi mm. Suomussalmella Edvin Seppäsen haudalle aiotulle muistokivelle. Kun omaiset ja ystävät lähtivät noutamaan kiveä hautausmaalle vietäväksi, oli se yllättäen kadonnut paikallisen osuuskaupan pihasta – siirtynyt tuntemattomalla tavalla läheiseen kaivoon. Paikalle saapunut apulaisnimismies taisi havaita ongelman ratkaisemisen toivottomaksi. Äkättyään hautakivessä sanan 'murhattu' hän katsoi koko muistomerkin mielenosoitukseksi ja kielsi siten sen pystyttämisen.¹⁰

Rangaistava teko?

Patsaiden pystyttämisyriyten yleistyminen keväällä 1923 Hämeessä, joka oli ollut kansalaissodan verisimpiä alueita, herätti närkästystä porvarillisessa mielipiteessä.¹¹ Tilannetta selvittääkseen sisäministeriö antoi toukokuun 25. päivänä maaherroille ohjeet haudoilla käynneistä ja muistopatsaista.

Annettujen toimintaohjeiden mukaan omaiset ja ystävät saivat osoittaa kaipaustaan vainajia kohtaan sekä laskea kukkia näiden haudoille. Viranomaisten oli kuitenkin estettävä sellaiset vierailut, joista kehkeytyi agitaatiotarkoituksessa järjestettyjä joukkoesiintymisiä. Tällaisia olivat käynnit, joita panivat toimeen erityiset järjestöt ja joihin kuuluivat näyttävät kulkueet, haudoilla pidettävät kiihotuspuheet, seppelien laskeminen ja muut menot. Kyseessä oli tällöin mielenosoituksellinen, kapinaa ja kapinallisten tekoja ylistävä toiminta, mikä rikoslain mukaan oli rangaistavaa.

Muistomerkkien pystyttäminen hautausmaalla oli sallittua vain kirkollisviranomaisten luvalla. Patsas tai hautakirjoitus ei saanut liioin olla loukkaava tai pahennusta herättävä. Jos muistokivi ilmaisi muuta

kuin vainajien omaisten ja ystävien luonnollista ja oikeutettua kai-pausta, se voitiin poistaa kirkollisten viranomaisten vaatimuksesta.¹²

Sisäministeriön puuttuminen asiaan sekä Turun hovioikeuden päätös, joka määrätti Hämeenlinnan patsashankkeen rangaistavaksi teoksi¹³, vähensivät selvästi hautakomiteoiden yrityksiä pystyttää hautakiviä kaatuneiden punaisten muistoksi. Sen sijaan ne uhmasi-vat annettuja ohjeita järjestämällä edelleen muistotilaisuuksia hau-doille ja huolehtimalla niiden kunnosta.

Uudet ukaasit jättivät kovin paljon tulkinnan varaa paikallisille viranomaisille, jotka olivat innokkaimmillaan heti ohjeiden saannin jälkeen. Esimerkiksi Seinäjoella maaherra määräsi touko-kesäkuun vaihteessa 1923 revittäväksi haudan ympärille valetun 40 cm kor-kean reunuksen, koska se hänen mielestään osoitti ”vain kommu-nistista kiihotusta”.¹⁴ Kokemäellä paikallinen poliisi puolestaan tul-kitsi mullatun hautakummun ja siihen istutetut kukat kielletyiksi, hajotti kummut ja repi kukat pois.¹⁵

Viranomaisten suhtautuminen muistotilaisuuksiin oli vaihtelevaa. Helsingin poliisit tyytyivät yleensä vain seuraamaan tilaisuuk-sia. Turussa ja Viipurissa toisinaan kiellettiin joko koko juhla tai pelkät puheet ja laulut, toisinaan taas sallittiin ne.¹⁶ Jos tilaisuutta ei ehditty ennakolta estämään, saatettiin puhujia rangaista jälkikä-teen. Yleensä rangaistuksena oli sakkoja, mutta tuomitsivatpa Vii-purin pitäjän käräjät haudalla puhuneen Artturi Rönnqvistin kahden kuukauden vankeuteenkin.¹⁷ Sen sijaan punaisten haudoille pysty-tettyjen patsaiden katoamiset tai räjäyttämiset jäivät selvittämättä, toteen näyttämättä tai vanhentuivat.¹⁸

Työväenliikkeen ihmisten ei tarvinnut aina mennä edes haudalle joutuakseen rangaistuksi. Vapaus-lehden Varkauden konttorin hoita-ja oli myynyt keväällä 1922 kadonneesta muistomerkistä ottamiaan valokuvia hankkiakseen varoja oikeusjuttuun patsaan varastajia vastaan. Paikallinen raastuvanoikeus tuomitsi hänet 500 markan sakkoihin luvattomasta rahankeruusta.¹⁹ Viipurissa sen sijaan saa-tiin myydä vapaasti muistomerkien rahoittamiseksi valmistettua sa-manaiheista postikorttia. Patsas sen sijaan ”piileksi” koko alku-vuosikymmenen, kunnes se siirrettiin työväenyhdistyksen pihalle.²⁰

Häväistys ja rikoksen ylistys

Miksi viranomaiset ja porvarillisen mielipiteen ohjaajat sitten halusivat niin innokkaasti estää punaisten hautojen hautakivet ja haudoilla käynnin? Valmiudesta siirrellä monitonnisia kiviä voi arvella asian olleen hyvin painavan. Pelkkä kiusanhalu ei riittäne selittämään sitä. Asian merkitys on kenties helpompi ymmärtää kansalaissodan tulkintaa vasten.

Voittajien halu pystyttää mahdollisimman useaan kuntaan ja monelle hautausmaalle sankaripatsas tai muistomerkki²¹ – vieläpä kaikkien kuntalaisten varoin – oli ehkä yksi tapa kieltäytyä ajattelemasta omia hirmutöitä. Toisaalta kyseessä oli vähintäinkin yhtä paljon pyrkimys juurruttaa ihmisten mieliin vallitsevaksi voittajien tulkinta vuoden 1918 tapahtumista. Muistopatsaissa kamppailtiin vapauden sekä itsenäisyyden puolesta ja voitettiin – vastaavasti hävinnyt vihollinen oli tapellut samojen arvojen tuhoamiseksi.

Uuden Suomen pääkirjoituksessa 17.6.1923 todettiin hyvin suopuheisesti, että maahan mahtui vain yksi tulkinta kansalaissodasta: koko kansa saattoi olla kiitollisuudenvelassa vain niille vainajille, jotka antoivat henkensä vapauttaakseen Suomen.²² Tältä kannalta tarkasteltuna vapaussotajuhlat ja niihin liittyneet kunniakäynnit kirkkomailla olivat luonnollisia, kun taas vastaavien tilaisuuksien järjestäminen punaisten haudoilla ”loukkasi törkeästi kalmistojen rauhaa” ja oli ”valkoisen Suomen julkeaa häväistystä”. Ei ollut sopivaa kunnioittaa niitä, jotka olivat nousseet ”oman isänmaansa itsenäisyyttä ja vapautta vastaan ja joiden kädet olivat suoranaisesti tai välillisesti rauhallisten, isänmaansa laelle uskollisten kansalaisten veren tahraamat”.²³

Voittajat eivät pitäneet punaisten muistomerkkejä vain historian urotekojen häpäisynä vaan katsoivat, että vainajatkin haluttiin nostaa uudelleen ”laillista yhteiskuntajärjestelmää ja maan rauhaa vastaan”. Haudoilla käynnit ja patsashankkeet olivat lain rikkomisen ylistämistä ja ihannomista. Samalla ne yllyttivät uusiin rikoksiin ja uhmasivat siten ”lainalaista yhteiskuntajärjestelmää”.²⁴ Tästä näkökulmasta hämeenlinnalainen Hämeen Sanomat tulkitsi taidokkaasti

punaisten haudalle pystytytettyä patsasta: "... raa'at louhitut kivet tarkottavat tietenkin jonkinlaista 'kansanliikettä', siis punakapinaa, ja katkaistu kartio, ettei tätä liikettä voitu loppuun johtaa".²⁵

Porvarilliset piirit eivät ilmeisestikään uskoneet siihen, että haluttu vapaussotatulkinta vakiintuisi pelkästään heidän omien juhliensa, näyttävien monumenttiensa tai voimakkaan propagandansa turvin. Tämän lisäksi katsottiin välttämättömäksi turvautua viranomaisten määräyksiin ja rangaistuksiin. Näin lakia ja viranomaisten toimivaltaa tavallaan laajennettiin yhteiskuntaan päin, mikä osoitti päättäjien vahvaa sitoutumista legalismin perinteeseen sekä haluttomuutta suoda kansalaisille tilaa oma-aloitteiseen toimintaan.

Kunnianosoitus

Oikeassahan kansalaissodan voittajat olivat. Hautojen hoitaminen ja muistokivien pystyttäminen oli sodassa hävinneiden mielenosoitus voittajien yksipuolista vapaussota-näkemystä vastaan. Haluttiin kunnioittaa niitä, joiden katsottiin puolustaneen työläisten oikeuksia ja kamppailleen siten oikeutetun asian puolesta. Mutta vähintään yhtä paljon häviäjät halusivat palauttaa mieliin vuoden 1918 epäoikeudenmukaiset teot. Jopa haudoille istutetuilla punakukilla toivottiin voitavan muistuttaa "sivuitse kulkeville lahtareille niistä hirmutöistä, mitä he verenhimoisina muinoin suorittivat, ja rakkaudesta, joita työväestö noita uhreja kohtaan tuntee". Muistaminen ja hirmutekojen kauhistelu oli keskeinen ajatus myös muistotilaisuuksissa usein esitetyssä Pietari Salmenojan runossa Kumpujen virsi.²⁶

Haudoilla käynteihin ja patsaiden pystyttämisiin liittyi myös rohkaisun elementtejä. "... emme me iäti itke, heikko, ken surunsa valtahan jää", saarnasi Kumpujen virsikin. Surun valtaa voitiin voittaa esimerkiksi Turun hautapatsaan ilmestymisen kaltaisilla tempauksilla, joilla osoitettiin, että työväestö kenties pystyi muihinakin yhtä uskomattomilta näyttäviin tekoihin.²⁷ Kokoontumiset haudoille luultavasti myös lujittivat jollain tavoin omia asenteita. Aina-kin Kajaanin sosialistisen kunnallistoimikunnan puheenjohtaja William Rossi katsoi, että haudoilla käytiin "10-tuhat kertaistamassa

vallankumouksellista luokkataisteluvoimaa”. Toisaalla saattoi haudoilla kävijöistä tuntua, ”kuin saisivat he siellä uutta intoa taisteluun työtätekevän luokan vapauden puolesta”.²⁸

Ilmeistä on, että sosiaalidemokraattien vasemmalla puolella näitä tunteita lietsottiin enemmän, vaikka Suomen Sosialistisen Työväenpuolueen tai Suomen Kommunistisen Puolueen päätöksissä asiaa ei erityisesti mainittukaan. Sen sijaan Helsingin työväenjärjestöjen valitsema hautojen huoltokomitea esitti toukokuussa 1926, että muistotilaisuudet järjestettäisiin kaikkialla yhtä aikaa, kesäkuun toisena sunnuntaina. Pyrkimyksenä oli vaikeuksista huolimatta tehdä juhlallisuuksista mahdollisimman näyttäviä, luoda tavallaan niistä samanaikaisesti sekä vapaussotajuhlien kaltaisia että vastapaino voittajien yksipuoliselle sankarinpalvonnalle.²⁹

Haudoille kokoontuminen oli hyvin erilaista eri puolilla maata. Haudoilla saatettiin esimerkiksi käydä sinä päivänä, kun kansalais sodan taistelut loppuivat kyseisellä paikkakunnalla. Toisaalla taas vappumarssi kulki punaisten haudoille. Yleensä surujuhlat ajoittuivat kuitenkin loppukevääseen ja alkukesään. Haudat oli usein saatu kunnostettua helluntaiksi, jolloin oli myös vapaampaa aikaa viettää päivää vainajia muistaen. Kymessä ja Viipurissa muistojuhlia vietettiin joskus toukokuussa, joskus elo- tai syyskuussa.³⁰ Helsinkiläisten aloite ei tuottanut toivottua tulosta, vaan tilaisuuksia järjestettiin edelleen monin paikoin totuttuun tapaan. Edes vuonna 1928, jolloin kansalaissodasta tuli kuluneeksi kymmenen vuotta, muistojuhlista ei tullut suurta yhtenäistä tapahtumaa.

Hautakiista hautaantuu?

Vasemmistolaisen työväenliikkeen kieltäminen 1930-luvun alussa muutti kamppailun haudoilla ja haudoista. Surujuhlat eivät tulleet enää kysymykseen. Poliisit kävivät jopa puhaltelemassa sammuksiin punaisten haudoille jouluaattona sytytettyjä kynttilöitä sekä poistamassa haudalle varkain laskettujen seppeleiden punaisia nauhoja.³¹

Talvisodan jälkeen poliisit saivat kuitenkin luopua merkittävistä

vartiointitehtävistään, sillä silloin punaisetkin ”vainajat otettiin julkisesti kansakunnan yhteyteen”. Punaisten haudoilla sai järjestää muistotilaisuuksia, kirkkomaiden ulkopuolelle haudattuja punaisia siirrettiin hautausmaille ja monin paikoin haudoille pystytettiin patsaita. Kiistaa haudoista ei kuitenkaan haudattu lopullisesti vielä tuolloin vaan pikemminkin vasta 1960-luvulla, jolloin suuri osa punaisten haudoista sai oman muistomerkkinsä.³²

Viitteet:

1. Määräyksestä ks. *Martta Salmela-Järvinen*: Taistelu haudoilla ja – haudoista. Teoksessa Ennen ja jälkeen 1918. Pori 1972, 33–34.
2. Huoltokomiteoiden synnystä ks. esim. Helsingin punaisten hautojen huoltokomitean pöytäkirjat 1920–23 ja Kotkan Työväen-Järjestöjen valitsemien vuonna 1918 väkivaltaisesti surmansa saaneiden järjestöjen jäsenten hautojen huoltamiskomitean toiminnasta 1922, Punavanki- ja hautamuistomerkit, Työväen Arkisto (TA); Toimintakertomus Oulun sos.-dem. kunnallisjärjestön asettaman hautatoimikunnan toiminnasta lokak. 15. p:stä 1919 maalisk. 4. p-ään 1920, Oulun eteläisen vaalipiirin piirijärjestön paperit, Suomen Sosialistisen Työväenpuolueen arkisto, TA.
3. Ks. esim. Helsingin punaisten hautojen huoltotoimikunnan pöytäkirjat 5.5. ja 19.11.1921, 24.4.1923, Punavanki- ja hautamuistomerkit, TA.
4. Savon Kansa 18.2.1921 ’Valkovihan uhrien hautojen kuntoonpano Kuopiossa’; *Eino Jutikkala*: Tampereen historia III. Vuodesta 1905 vuoteen 1945. Tampere 1979, 606–607.
5. *Aimo Kairamo*: Ponnistuksien kautta vapauteen. Sosialidemokraattinen nuorisoliike. Osa I. 1906–1922. Toim. Harri Kivenmaa. Joensuu 1986, 265.
6. Helsingin sosialistinen kunnallistoimikunta 18.5. ja 7.6.1921, edustajisto 16.6.1921, Helsingin sosialistisen kunnallisjärjestön paperit, TA.
7. *Niilo Kavenius*: Turun punaisten hautapatsas ”ilmaantui” keväällä 1921. Teoksessa Ennen ja jälkeen 1918. Pori 1972, 109–112. Muistomerkkiä ei kylläkään pudotettu lentokoneesta, vaan patsaan hakanneet kivityömiehet kuljettivat sen kolmen hevosen vetämällä kiviäärillä hautausmaan lähelle. Paikalla olleet 25 kivityömiestä purkivat hautausmaata ympäröineeseen kiviaitaan kärryjen mentävän aukon, ajoivat kiven haudalle ja pystyttivät sen. Tämän jälkeen hevoset vietiin pois, aukko suljettiin ja kaikki jäljet siistittiin – ihme oli valmis.
8. *Hannu Soikkanen*: Varkauden historia. Helsinki 1963, 654; Suomen Sosialidemokraatti (SSd) 26.4.1922 ’Valkoisen huliganismin luvattu maa’; SSd 27.4.1922 ’Varkaudessa tapahtunut punaisten haudan häväistys’; SSd 3.5.1922 ’Varkauden hautapatsasvarkaus’.
9. Ks. esim. Kalle Myllymäen puheenvuoro. Valtiopäivät 1924. Pöytäkirjat, 2105–2108.
10. Työväen Lehti 7.4.1921 ’Eräs valkoisen terrorin uhri Suomussalmella’.

11. Ks. esim. Hämeen Sanomat 18.5.–26.6.1923.
12. Ohjeista ks. sisäministeri Gunnar Sahlsteinin lausunto, Valtiopäivät 1924. Pöytäkirjat, 2099–2100.
13. *Lars Björne*: "... syihin ja lakiin eikä mielivaltaan..." Tutkimus Turun hovioikeuden poliittisista oikeudenkäynneistä vuosina 1918–1939. Vammala 1977, 213–214.
14. *Aulis J. Alanen*: Seinäjoen historia I. Vuoteen 1931 eli kunnan jakautumiseen kauppalaksi ja maalaiskunnaksi. Seinäjoki 1970, 135; SSd 2.6.1923 'Työläisten joukkohauta Seinäjoella'.
15. SSd 11.6.1923 'Hautojen häpäisemiset jatkuvat'.
16. Pohjan Kansa 7.6.1923 'V. 1918 murhattujen työläisten haudat'; Työväenjärjestöjen Tiedonantaja (TT) 24.9.1925 'Turun poliisimestari vihaa vainajia'; ks. myös Kalle Myllymäen ja J. F. Aallon mainitsemat esimerkit. Valtiopäivät 1924. Pöytäkirjat, 2107, 2111–2112.
17. Sakkorangaistuksista ks. Björne 1977, 213–214; Rönnqvistin tuomiosta TT 14.11.1925 'Veljeshaudalla puhumisestakin tuomitaan'.
18. Björne 1977, 216; sisäministeri Sahlsteinin puheenvuoro. Valtiopäivät 1924. Pöytäkirjat, 2100–2101.
19. SSd 6.6.1923 'Varkauden varastettu hautapatsas'.
20. Postikortista ja patsaasta ks. Arthur (Rönnqvist) Kansan Arkistolle 8.11.1960, kirjeenvaihto, Kansan Arkisto (KA).
21. Patsaista ks. esim. Jutikkala 1979, 359; *Rauno Endén*: Heinolan kaupungin historia 2 (1900–1939). Jyväskylä 1989, 422–423.
22. Uusi Suomi 17.6.1923 'Sosialistinen hautakiihoitus' (pääkirjoitus [pk]).
23. Hämeen Sanomat 23.5.1923 'Häväistys' (pk).
24. Uusi Suomi 17.6.1923 (pk); Hämeen Sanomat 26.5.1923 'Porvarillista velttoutta' ja 26.6.1923 'Kiihotusta ja vääristelyä' (pk).
25. Hämeen Sanomat 16.6.1923 'Vieläkin Hämeenlinnan kapinallispatsaasta' (pk).
26. Ks. esim. TT 19.7.1925 'Valtava työväenjuhla Malmin työläishaudoilla'; Pohjan Voima 13.6.1925 'Sarastus', 'Raahesta'.
27. Ks. esim. Suomen Työmies 30.4.1921 'Ohrana ymmällään ihmeen edessä'. Patsaan merkittävyyttä osoittaa myös sen valokuvaaminen lehteen, jossa tuohon aikaan oli vain muutama kuva vuodessa. Ks. Suomen Työmies 8.5.1921 'Turun veljeshautapatsas'.
28. Työväen Lehti 10.8.1920 'Muistojuhla toverin kummuilla Kajaanissa'; Itä ja Länsi 31.8.1925 'Marttyyrien muisto'.
29. TT 8.5.1926 'Työläissankarien muisto'.
30. *Esko Korkeamäki*: Valtaa sorretuille. Työväenliikkeen kehitys Viialassa 1870-luvulta alkaen II maailmansotaan saakka. Toijala 1983, 165; Pohjan Voima 3.2.1927 'Taistelijaamme muisto säilyy'; Suomen Työmies 29.5.1922 'Surujuhla Malmin haustausmaalla'; TT 18.8.1925 'Viime sunnuntainen muistotilaisuus Viipurin veljeshaudalla'; SSd 24.5.1928 'Muistojuhla Tammisuolla Viipurissa'.
31. Puhelinsanoma 1120: Tampereen edustus pääosastolle 25.12.1934 ja Ilmoitus 210/28.1.1935, EK-Valpo Amp XVIII, Valtionarkisto.
32. *Oiva Ketonen*: Kansakunta murroksessa. Kesää 1918 ja sen taustaa. Porvoo 1983, 176–178; Ks. myös Ennen ja jälkeen 1918. Pori 1972.